

Westfälische- Wilhelms- Universität / Universiteit Twente Enschede

Institut für Politikwissenschaft/ Faculty MB

Bachelorarbeit Public Administration / Bacheloreindopdracht BSK-ES

Supervisors: Prof. Dr. Friso Wielenga / Dr. Harry Van der Kaap

De EU in Nederland 2003-2009

■

**De ontwikkelingen van de Nederlandse houding tegenover
Europa in het begin van het 21ste eeuw.**

Matr.Nr. 357685/ student number s1110713

Magali Wollenberg

Kaiser-Wilhelm-Allee 39

42117 Wuppertal

Magali.Wollenberg@uni-muenster.de/ m.m.l.wollenberg@utwente.nl

De EU in Nederland 2003-2009

1. Inleiding	3
2. Algemene stemming in Nederland in vergelijking tot andere EU-landen... 6	
- Vertrouwen EU.....	6
- Lidmaatschap EU een goede zaak	7
- Eigen inschatting van kennis over de EU.....	8
- Vertrouwen in de landelijke regering.....	9
3. Nederlands machtverlies en zege voor Eurosceptische Partijen: de EU-Parlementsverkiezingen 2004.....	11
3.1. Inbedding van de verkiezingen in het politieke en maatschappelijke milieu.....	11
3.2. Verkiezingscampagnes en politieke partijen.....	15
3.3. Verkiezingsuitslag en analyse.....	19
4. Het Nederlandse „Nee“: waar gaat het eigenlijk over? : Grondwetsreferendum 2005	22
4.1. Het politieke en maatschappelijke milieu in 2005 (verschil met 2004)22	
4.2. De standpunten van de partijen en de referendums campagne.....	24
4.2.1.Standpunten	24
4.2.2. de ja-campagne.....	25
4.2.3. de nee-campagne	26
4.3. Uitslag en analyse.....	27
5. De verandering van opvatting van bijna alle partijen: de EU-Parlementsverkiezingen 2009.....	29
5.1. Inbedding van de verkiezing in het politieke en maatschappelijke milieu	29
5.2. Verkiezingscampagne en partijen.....	31
5.3. Verkiezingsuitslag en analyse.....	33
6. Conclusie.....	36

1. Inleiding

De Nederlandse houding tegenover de Europese Unie (EU) was altijd pro-europees maar niet helemaal zonder kritiek. Twijfel over Europese projecten zijn er al sinds het begin van het integratieproces geweest (Pijpers, 2005: 25). De implementatie van de gemeenschappelijke Europese Markt en de Europese Monetaire Unie (EMU) waren voor Nederland sinds het begin van de Europese integratie steeds belangrijke punten in de geleverde inspanning op Europees gebied (Pastoors, 2005a : 72). Vergeleken met de economische integratie stond Nederland de politieke integratie kritischer tegenover. Door de Nederlandse interesse in een machtsevenwicht binnen Europa zette de regering zich tot begin jaren negentig voor een supranationaal Europa in omdat dit model volgens Nederland meer met de kleinere staten in Europa rekening hield (Pastoors, 2005b: 55). Met de Nederlandse voorzitterschap begin de jaren negentig werkte Nederland een voorstel voor het toekomstige Europa uit, welke het supranationale karakter van de EU door het overdragen van verdere bevoegdheden van de nationaalstaat naar de EU zou benadrukken. Luxembourg werkte tegelijkertijd een tegenvoorstel uit waarin het om de sterking van de intergouvernementale Europese raad ging. In dit kader vreesde Nederland een machtverlies van de Europese Commissie en het Europese Parlement (Garvert, 2007: 227). Het voorstel van Nederland werd met tien tegen twee stemmen in de ministerraad afgewezen. Als reden hiervoor was dat de andere staten er nog niet aan toe waren om nog meer bevoegdheden aan de EU af te staan (Garvert, 2007: 228). Deze „nederlaag“ leidde tot bedenkingen van Nederland over zijn houding en zijn wensen voor de toekomstige EU en had in 1994 een „brede openbare politieke debat over een reorganisatie van het buitenlands beleid“ tot gevolg (Garvert,2007:228). Het tweede voorzitterschap van Nederland in 1997 op de weg naar het verdrag van Amsterdam was gekenmerkt door een afstandelijkere houding van Nederland met een iets pragmatische aanpak,

zonder per se nationale interesses op Europees gebied door te willen zetten (Pijpers, 2005: 69). Het bereiken van de Nederlandse economische doelen voor Europa in 1999 door het besluit van de EMU, leidde tot een soort verzadiging in het Europees beleid (Van der Harst, 2005: 28). Vanwege de terroristische aanslagen op 11 september 2001 en de moord aan LPF-leider Pim Fortuyn in 2002 waren deze jaren gedomineerd door de onderwerpen veiligheid en immigratiebeleid, dus was er meer belang voor de binnenlandse politiek voor Nederland. Toch ging de Europese politiek verder met de politieke integratie. Vooral de verdere uitbreiding naar het Oosten en een Europese grondwet stonden op de politieke agenda. Het lijkt dat Nederland met zijn pro-Europese imago sinds begin het jaar 2000 daardoor steeds kritischer is geworden ten opzichte van de EU. Vooral het „Nee“ tegen het grondwetsvoorstel in 2005 zet vraagtekens bij de houding van Nederland tegenover de EU. Vanwege de omvangvereisten van het werkstuk was het noodzakelijk om het onderzoek te beperken tot de jaren 2003 tot en met 2009. Het jaar 2003 als jaar van de terugkeer in gewaand rustig vaarwater¹ op nationaal niveau blijkt dus een goed beginpunt voor het werkstuk. De hoofdvraag van het werkstuk is *„Welke politieke en maatschappelijke tendensen zijn er ten opzichte van de EU in Nederland in de periode 2003 tot en met 2009 en hoe kunnen deze tendensen worden verklaard?“*. Begonnen wordt met een algemene beschouwing van de stemming van de bevolking in de genoemde periode. Hierbij is de focus gericht op de algemene instelling ten opzichte van de EU-lidmaatschap, het vertrouwen in de EU en de kennis over de EU. Nader wordt ook op het vertrouwen van de burger in de eigen regering ingegaan. Om de positie van Nederland in Europa te verduidelijken worden deze uitslagen met de gemiddelde uitslagen van de EU landen (EU-25, later EU-27) vergeleken. Belangrijke onderzoekspunten om de tendensen inzichtelijk te maken zijn de verkiezingsjaren 2004 en 2009 van het Europees parlement en het referendum van 2005. Dit zijn de enige meetbare uitingsmogelijkheden voor de Nederlandse kiezer inzake het vraagstuk Europa (naast de Eurobarometer). Elke gebeurtenis omvat een korte samenvatting,

¹ De verkiezingen in 2003 bleken in vergelijking met 2002 als een terugkeer naar machtsverhoudingen van voor 2002. De LPF kreeg een futil stemaandeel en verdween min of meer van het politieke toneel.

geeft informatie over de gebeurtenis en geeft een analyse van het stemgedrag van de Nederlanders op het bewuste moment. Als data van de stemming (mening) in Nederland wordt alleen de data van het Eurobarometer genomen, omdat alleen deze een vergelijking over de bekeken periode mogelijk maakt. De Eurobarometer wordt in Nederland door TNS Nipo uitgevoerd.

De peilingen van de Hond² worden alleen voor het onderzoek van het referendum gebruikt.

Belangrijk voor het onderzoek is ook, of er verschillen zijn tussen de Nederlandse stemming en de positie van het politieke leiderschap (partijen) in Nederland. Het is alsnog moeilijk bij een indeling van de partijpolitieke houding alleen maar een verschil tussen twee groepen „pro- Europa“ en „contra- Europa“ te maken. Vooral omdat kritische partijen niet noodzakelijkerwijs tegen de EU moeten zijn. Volgens Mudde en Kopecky zijn er verschillende definities mogelijk (Mudde & Kopecky, 2005). De „fenomenen“ Eurosceptis in Nederland is zoals eerder gezegd niet nieuw, maar voor Nederland echter nog weinig wetenschappelijk uitgediept (Vollard & Boer, 2005: 10). Op de fenomenen zelf wordt in dit werkstuk niet verder ingegaan. De partijen worden dus maar in pro-Europees, Europakritisch en gedeeltelijk contra-Europees ingedeeld om een verschil te kunnen laten zien met eerdere jaren. Verder is het nog interessant, hoe zich het Nederlandse stemgedrag en mening na 2009 ontwikkeld heeft. De gevolgen van het verdrag van Lissabon, de Eurocrisis en de stijgende financiële problemen van de Eurolanden zijn hier mogelijke uitgangspunten voor een verder onderzoek. Hier is vermoedelijk een sterkere mening van de Nederlandse maatschappij over de EU te verwachten, vooral over de financiële reddingsacties van de EU en het Nederlandse aandeel aan de financiering³. Op deze punten kan in verband met de omvangvereisten van het werkstuk helaas niet worden ingegaan. Bovendien zal een onderzoek van de Eurocrisis niet doelmatig zijn voordat dit gehele proces voltooid is.

² Maurice de Hond is een bekende opiniepeiler in Nederland vooral op het gebied van verkiezingen

³ Op de houding van Nederland over de financiële bijdrage van de EU wordt in het werkstuk verder ingegaan in verband met de verkiezingen.

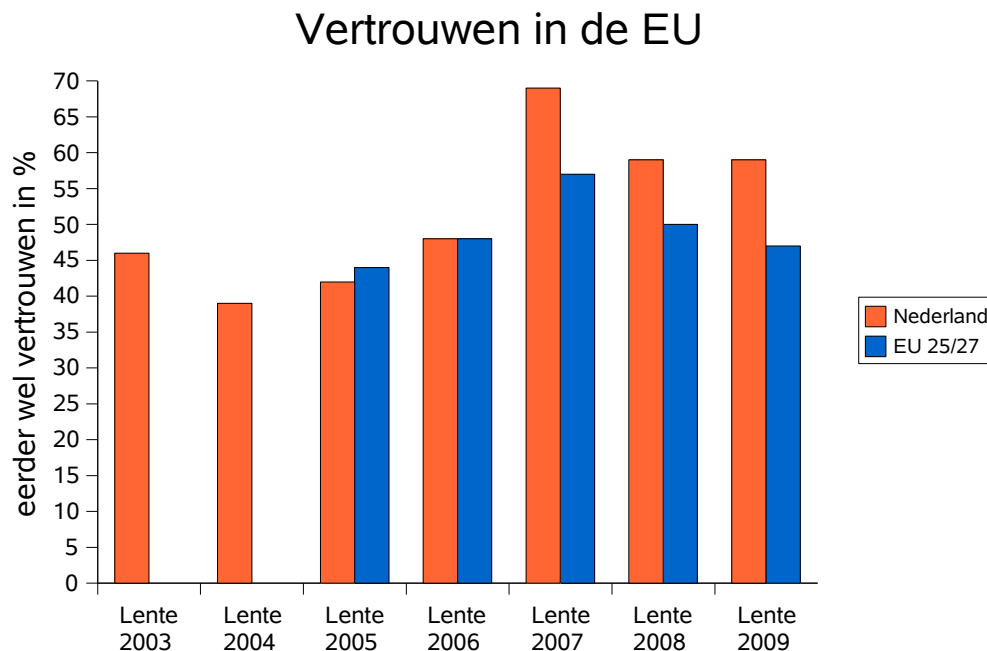
2. Algemene stemming in Nederland in vergelijking tot andere EU-landen

Om een indruk van de mening over de EU in Nederland te krijgen, worden er drie vragen uit de evaluatie van de Eurobarometer „lente“ van de jaren 2003 tot en met 2009 bekeken. Vooral in de jaren 2003 en 2004 zijn er helaas niet overal vergelijkbare data geweest en zijn daarom ook niet in de beschouwing opgenomen. Als mogelijke uitlegpunt voor de tendensen wordt achteraf nog de evaluatie over het vertrouwen in de landelijke regering in de beschouwing opgenomen.

- Vertrouwen EU

Als het gaat om het vertrouwen van de Nederlanders in de EU, is er een positieve tendens zichtbaar. Op de vraag, hoeveel vertrouwen de ondervraagde in de EU heeft, gaven zoals in afbeelding 2.1. te zien in 2003 46% aan, eerder wel vertrouwen in de EU te hebben. In 2004 werd het dieptepunt bereikt, het vertrouwen daalde naar 39% en belandde in 2005 bij 42%. Daarna steeg het van 2006 tot het 2007 plotseling van 48% naar 69% en daalde dan 2008 en 2009 op 59%. In de jaren 2003 tot 2006 hadden dus minder dan de helft van de Nederlanders vertrouwen in de EU. Sinds 2007 heeft dan toch de meerderheid van Nederland vertrouwen in de EU. De plotselinge stijging in 2007 is op Europees niveau niet echt te verklaren, vooral omdat er begin 2007 de uitbreiding van de EU- welke in Nederland over het algemeen heel verschillend opgevat werd- plaatsvond. Vergeleken met de andere EU-landen is het vertrouwen in Nederland nog hoog. Het vertrouwen van de EU-landen in de EU slingert in alle jaren rond 50%. Alleen in 2007 is er een lichte stijging op 57% vast te stellen, welke eventueel in dit kader wel met de uitbreiding van de EU kan samenhangen, omdat er zeker niet elk Europees land kritisch tegenover de uitbreiding van de EU stond. Toch kan er bij een lichte meerderheid van iets meer dan 50% met betrekking tot vertrouwen niet echt sprake zijn van een goed resultaat.

Afbeelding 2.1.

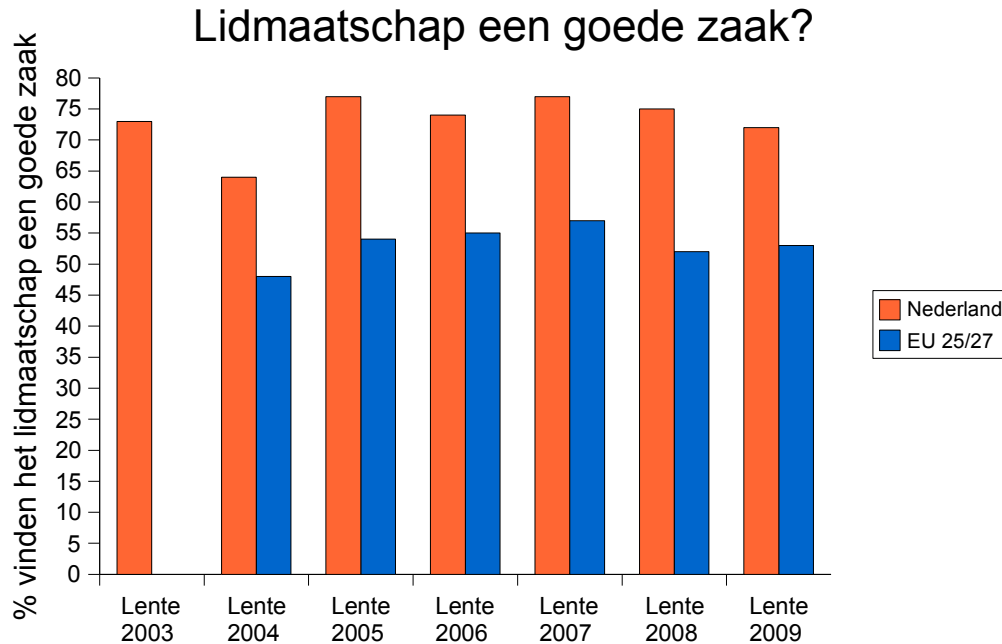

(Source Eurobarometer Spring 2003-2009)

- Lidmaatschap EU een goede zaak

Als het om de vraag gaat, of het lidmaatschap een goede zaak is of niet, is de mening in Nederland overduidelijk positief en slingert zo te zien in afbeelding 2.2. in de jaren 2003 tot en met 2009 tussen 72 en 77%. Alleen in 2004 vinden het „maar“ 64 % van de Nederlanders een goede zaak, wat nog steeds een goed resultaat voor de EU is. Over de vraag naar de lidmaatschap kan er dus geen tendens worden vastgesteld. Het blijkt echter, dat Nederland een echte EU-voorstander is binnen de EU. De resultaten van de andere EU-landen liggen rond 20% daaronder en zijn dus echt een getuige van verdeeldheid onder de EU-lidstaten. Deze uitslagen steunen het al eerder genoemde pro-EU-imago van Nederland.

Afbeelding 2.2.

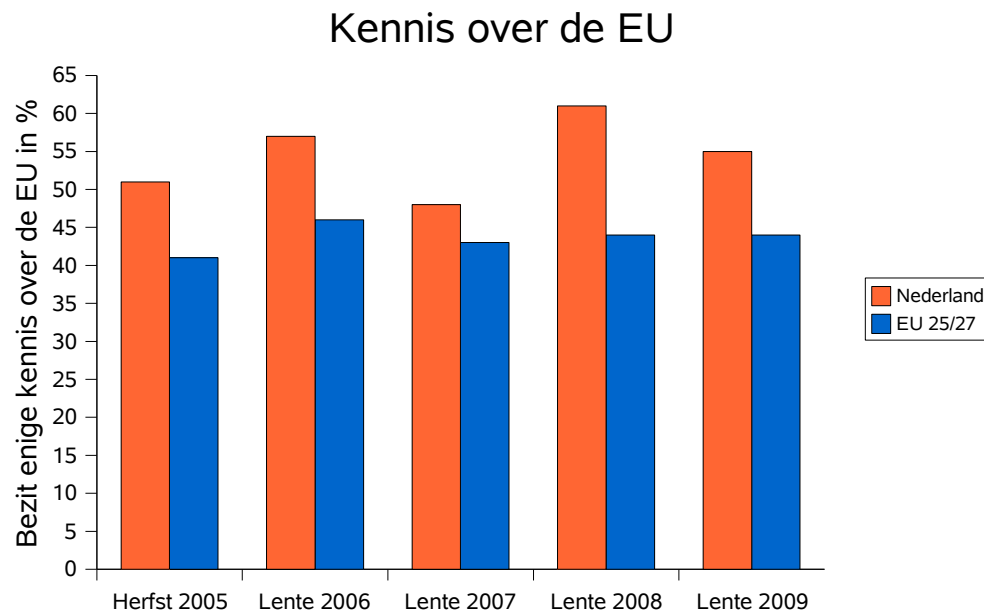

(Source Eurobarometer Spring 2003-2009)

- Eigen inschatting van kennis over de EU

Op het gebied van eigen inschatting van kennis over de EU (hoe de EU in elkaar zit) zijn de uitslagen met vallen en opstaan. Ook hier slingeren de resultaten zo te zien in afbeelding 2.3. rond 50% en zijn daarmee toch nog beter dan het Europees gemiddelde rond de 40%. Omdat hier een eigen inschatting gevraagd is, zijn de resultaten verder kritisch te beoordelen. Uit de onderzoeken van de Eurobarometer in specifiekere kwesties over de kennis over de EU blijkt, dat de kennis in alle Europese landen inclusief Nederland meer slecht dan goed is. Bijvoorbeeld weten in lente 2008 maar 30% van de Nederlanders, dat de Eurozone niet uit 12 landen bestaat (European Commission, 2008: Eurobarometer 69). Er kan dus van uit worden gegaan, dat de kennis over de EU in Nederland en de rest van de Europese lidstaten constant en overwegend slecht is.

Afbeelding 2.3.

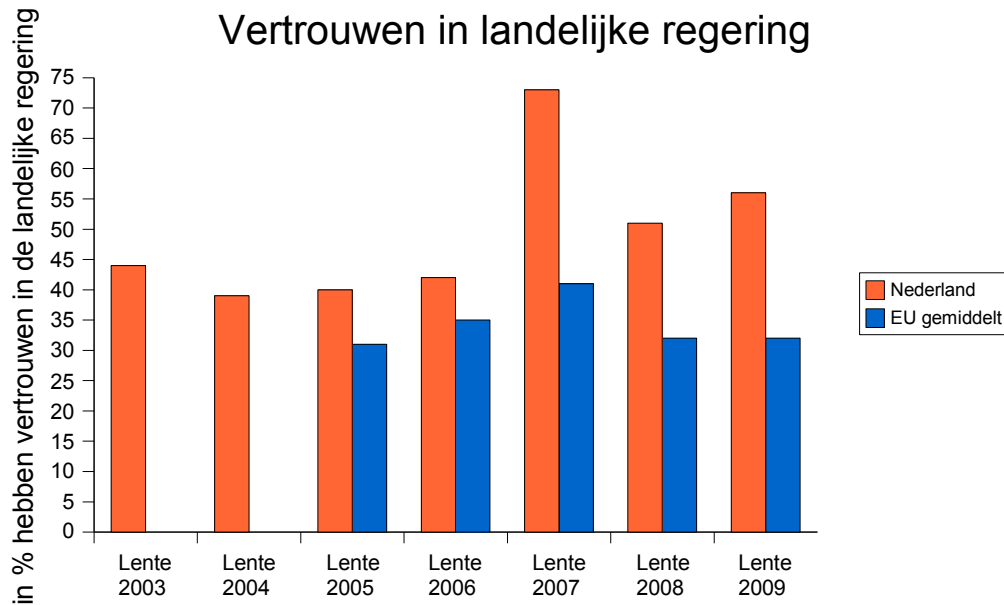

(Source Eurobarometer Spring 2003-2009)

- Vertrouwen in de landelijke regering

Wat het vertrouwen in de Nederlandse regering betreft is er een lichte positieve tendens zichtbaar. Ongeveer bij 40% van de ondervraagden, zo te zien in afbeelding 2.4., zit het vertrouwen in de jaren 2003 tot en met 2006 behoorlijk slecht. Vergeleken met het vertrouwen in de EU is het resultaat nog iets slechter te beoordelen. In 2007 is er een verrassende sprong naar 73% te zien, wat kort na de Tweede-Kamer-verkiezingen eind 2006 misschien met een vertrouwensbewijs in de nieuwe regering te maken heeft. Dit zal er in hoofdstuk 5 onder 5.1. nog verder onderzocht worden. Opvallend is, dat het Europees gemiddelde met constante resultaten tussen 31 en 35% nog slechter is dan in Nederland en daarmee werd duidelijk aangetoond dat de meerderheid van de burgers geen vertrouwen in de eigen regering had. Eveneens in de overige EU-staten staat het gemiddelde vertrouwen in de regering duidelijk met 10 tot 20% onder het vertrouwen in de EU.

Afbeelding 2.4.

(Source Eurobarometer Spring 2003-2009)

Maar toch wijzen de boven genoemde uitslagen niet op een kritischere tendens met toenemende jaren en geven nog geen duidelijk antwoord op het „Nee“ uit 2005. Zeker is dat een mogelijke kritiek aan de EU niet in de fundering van de EU te zoeken is. Het blijkt dat een mogelijke aanzet van uitleg met betrekking tot kritiek meer mede door het wantrouwen tegenover de Nederlandse regering en een tekort aan kennis over de EU te vinden is. Als indicator voor blijkbare ontevredenheid van de Nederlandse burger zijn deze data ook kritisch te behandelen. Onderzoek over hoe tevreden iemand met een bepaald situatie is werd meestal door de tevredene deelnemers bestemd (Decker, 2005: 100). De redenen voor het „nee“ uit 2005 worden in hoofdstuk 4 verder onderzocht.

3. Nederlands machtsverlies en zege voor Eurosceptische Partijen: de EU-Parlementsverkiezingen 2004

3.1. Inbedding van de verkiezingen in het politieke en maatschappelijke milieu

In vergelijking met het nationale verkiezingsjaar 2002 en de daarmee samenhangende plotselinge opkomst van rechts-populistische stromingen in Nederland, verliep het jaar 2003 in Nederland blijkbaar rustig. Het jaar was beheerst door de nieuwe Tweede-Kamerverkiezingen na de val van het eerste kabinet Balkenende met de LPF. De nieuwe regering was na langere onderhandelingsgesprekken gevormd door de partijen CDA, VVD en D66. De LPF verdween min of meer van het politieke 'toneel'. Na de verkiezingen in 2003 waren voor de media de politiek van Balkenende (CDA) en dan met name de bezuinigingen, sociale koers van het CDA en de actieve deelname aan de oorlog in Irak interessante thema's. De oppositiepartijen maakten ook dankbaar gebruik van deze onderwerpen (Hippe, 2004).

De jaren 2003 en 2004 waren voor de Europese Unie belangrijke jaren, omdat het integratieproces verder door ging. De in 2003 ontworpen Europese grondwet zal in het Europese referendum in 2005 aan de burgers moeten worden voorgelegd. Over het referendum en het tijdperk meer in hoofdstuk 4.. Er was al zoveel over gezegd dat Nederland voor 2003 nog heel sceptisch tegenover de Europese grondwet stond, vooral vanwege het idee over een permanente voorzitter van de Europese raad. Eerst vanaf januari 2003 nam Nederland aan de onderhandelingsgesprekken voor de grondwet deel (Boekenstijn, 2005: 104).

Begin 2004 vond de verdere Europese integratie plaats door het toetreden van tien nieuwe lidstaten. Dit had ook gevolgen voor de verkiezingen van het Europese parlement omdat de nieuwe lidstaten evenals aan de verkiezingen deelnamen en zetels en stemmen in het parlement kregen. Door de uitbreiding daalde het aantal zetels voor Nederland van 31 naar 27. Dit betekende voor Nederland evenals voor

andere staten ook minder stemrecht en daardoor minder macht in het Europees Parlement. Al tijdens de onderhandelingen voor het verdrag van Nizza had zich premier Wim Kok voor meer stemmen in het Europese Parlement ingezet. Hij vroeg naar een regeling welke rekening zou houden met de stand van de zestien miljoen inwoners van Nederland (Pastoors, 2005b: 87). Een dergelijke regeling was in het kader van de onderhandelingen niet te bereiken, alleen kon Nederland een stem meer tegenover België bereiken.

Onafhankelijk van de uitbreiding vond 88% van de Nederlanders in lente 2004, dat grotere staten in de EU meer macht hebben dan kleinere lidstaten (European Commission, 2004: Eurobarometer 61). Het laat zich vermoeden dat de Nederlandse bevolking als burger van een kleine lidstaat zich iets minder machtig voelen in het statenverband.

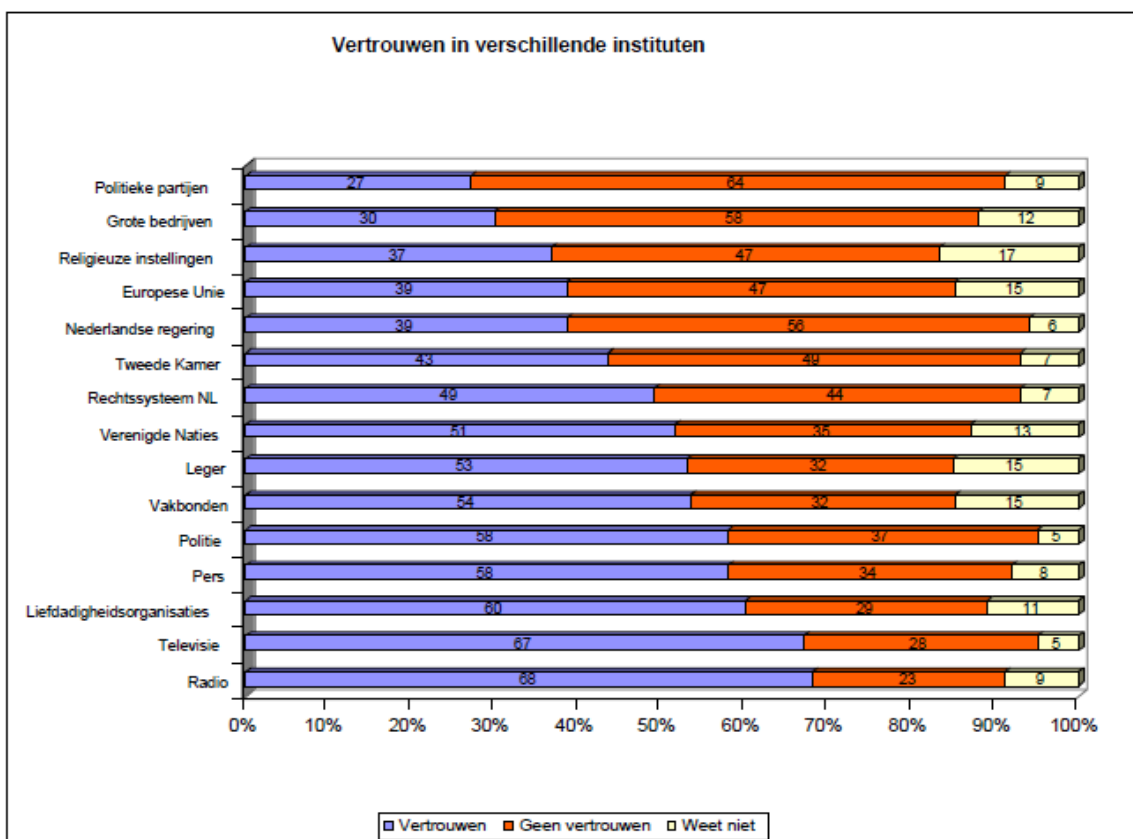
De houding van Nederland in het buitenlands beleid met betrekking tot de uitbreiding was overwegend positief. Toch kwam er van de VVD kritiek vooral met name van het Nederlandse aandeel van financiering (Garvert, 2007: 231). Sinds de jaren negentig had zich Nederland tot een Nettobetaler⁴ binnen de EU ontwikkeld; in 2001 was de bijdrage van Nederland in verhouding met de inwoners de hoogste in de EU (Boekestijn, 2005: 97). Volgens de VVD zou de uitbreiding deze situatie voor Nederland slechter maken (Garvert, 2007: 231). Ook de verwachte stroom van nieuwe werkkrachten uit het Oosten was toenemend kritisch beoordeeld. Hier werd dan op Europees niveau een oplossing voor de lidstaten gevonden, om de grensen voor deze werkkrachten tot 2011 te sluiten (Garvert, 2007: 232).

De uitbreiding van de Europese Unie werd in Nederland ook met kritiek door de maatschappij ontvangen. Volgens de Eurobarometer was in de herfst 2003 slechts 23% van de Nederlanders voor een uitbreiding met die desbetreffende landen. De helft vond, dat de EU uitgebreid moet worden met een aantal landen. 20% was geheel tegen de uitbreiding (European Commission, 2003: Eurobarometer 60.1). Na de uitbreiding vond 50% van de Nederlanders dat ze vooraf niet goed geïnformeerd waren over de uitbreiding. De stemming van de maatschappij met betrekking tot de EU was in

⁴ Nettobetaler betekent, dat Nederland vergeleken met andere landen een hoger bijdrage per burger moet betalen. De bijdrage staat dus niet in verhouding met het aantal inwoners.

de lente 2004 (European Commission, 2004: Eurobarometer 61) goed. 64% van de Nederlanders was van mening, dat de EU een goede zaak was. Opvallend waren de peilingen over het vertrouwen van de Nederlanders in de regering, in de Europese Unie en in de politieke partijen. Zoals te zien in afbeelding 3.1. had slechts 39% van de Nederlanders vertrouwen in de regering en in de Europese Unie. Het vertrouwen in politieke partijen was nog wat lager met 27%.

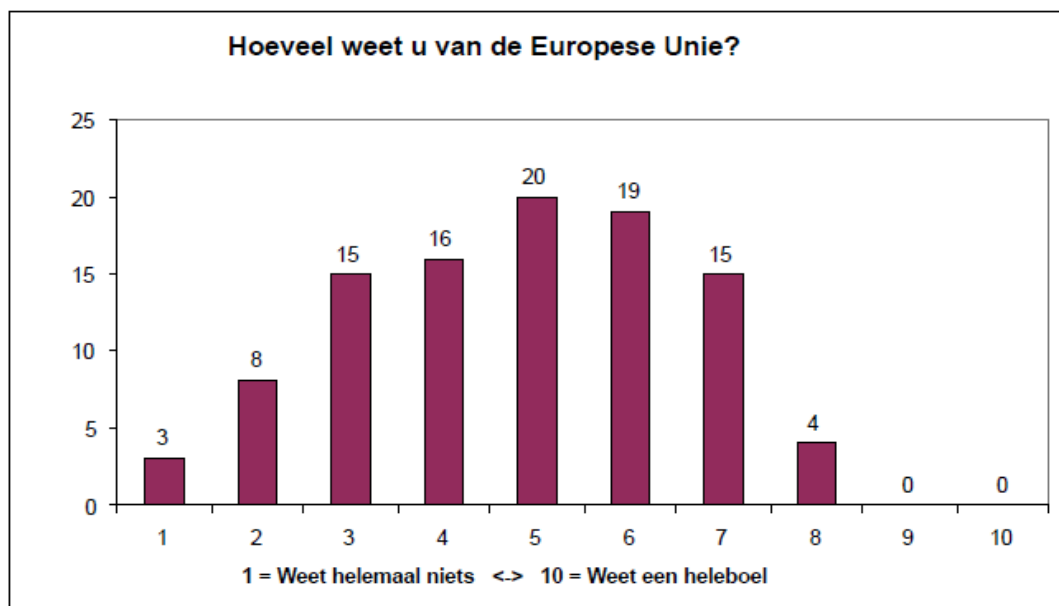
Afbeelding 3.1.

(Source: Eurobarometer 61, 2004)

De kennis over de EU was zo te zien in afbeelding 3.2. in 2004 redelijk laag. De meerderheid van de ondervraagde Nederlanders gaf aan, dat ze geen tot weinig kennis van de EU hadden. Geen van de ondervraagden gaf aan, dat hij echt veel kennis had van de EU.

Afbeelding 3.2.

(Source: Eurobarometer 61, 2004)

De basisstemming van de Nederlanders laat zich samenvatten als algemeen positief met betrekking tot de EU. Desondanks waren ze wel kritisch over enkele activiteiten op Europees niveau en de machtsverdeling binnen de EU. Het vertrouwen in de politieke instellingen was laag.

Het buitenlands beleid op Europees gebied was sinds de laatste parlementsverkiezingen in 1999 zoals al eerder aangetoond moeilijker geworden. Nederland moest zich vanwege het bereiken van de economische doelen opnieuw oriënteren en over de toekomst van Europa nadenken. Problematisch hierbij was, dat Nederland de Top van Nizza als voorlopige eindpunt van de verdragsreformen beschouwde (Pastoors, 2005b: 88) en tot het onderhandelen van verdere reformen niet bereid was. Er ontbrak een nieuwe Europese strategie van Nederland en dit zorgde over de millenniumwisseling voor onzekerheid op dit gebied (van der Harst, 2005: 30). De opkomst van de LPF met zijn contra-Europese houding zorgde ook in het buitenland voor onzekerheid over de positie van Nederland over Europa (Boekestijn, 2005: 95).

Eerst het kabinet Balkenende II kon nieuwe doelen voor Nederland in Europa

vastleggen met name de vermindering van de Nederlandse bijdrage, de behouding van het stabiliteitspact⁵, vooruitgang bij het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) en de “redding” van de Supranationaliteit tijdens het Europees Konvent⁶ (Boekstijn, 2005: 96). Geen van deze doelen werd uiteindelijk bereikt. Vooral de stabiliteitspact zou in de toekomst in kader van de financiële crisis vanaf 2007 een belangrijk punt binnen Europa worden.

In paragraaf 3.2. wordt de houding van de partijen tegenover het thema EU bekeken.

3.2. Verkiezingscampagnes en politieke partijen

De verkiezingscampagne voor het Europees Parlement in 2004 was voor alle partijen in vergelijking met de verkiezingscampagnes voor de Tweede Kamer kort⁷. Ook al stonden de lijsttrekkers van de partijen soms al sinds eind 2003 op de lijst vast, begonnen de partijen meestal pas in mei 2004 met hun campagnes, bijeenkomsten en manifestaties (Hippe, 2005). Onderstaand worden alleen de politieke partijen/fracties behandeld, die uiteindelijk ook zetels in het parlement hebben behaald.

Het CDA stond in 2004 met zijn verkiezingsmanifest “een eigen plek in Europa” positief achter de EU; de partij stond voor een gemeenschappelijke oplossing van de Europese problemen met het houden van een eigen identiteit en een sterker Nederland binnen Europa. Belangrijke punten waren ook de veiligheid in Nederland en Europa (CDA, 2004) en een gemeenschappelijk asiel- en immigratiebeleid (Hippe, 2005: 29).

Het officiële startschot van de campagne “een sterk en sociaal Europa” van de PvdA met lijstaanvoerder Max van den Berg was op 8 mei in Rotterdam. De campagne richtte zich onder andere ook tegen de activiteiten van de regering op nationaal niveau. Qua inhoud stond de PvdA zoals het CDA voor meer zekerheid in Nederland en

⁵ Het stabiliteitspact omvat regelingen betreffend de stabiliteit van de EMU, vooral met name de Euro.

⁶ Konvent voor de Europese grondwet.

⁷ De verkiezingscampagnes voor de Tweede Kamer beginnen meestal ruim twee maand of eerder voor het verkiezingstermijn. Dit varieert ook afhankelijk daarvan, of de verkiezingen normaal gehouden werden of of the door een vroegtijdig val van een kabinet tot staand komen.

Europa en een gemeenschappelijk beleid, maar ook het sociaal beleid was van belang. Een sociale markteconomie en meer banen waren één van de vele stokpaardjes. (Hippe, 2005: 73)

De VVD zorgde met haar “puntenplan: een liberaal Europa” en haar plan over de uitbreiding van de EU voor veel discussie. Over het algemeen was de partij tegen een eventueel lidmaatschap van Turkije maar het kon volgens de Tweede Kamerlid Hans van Balen en oud-minister Frits Bolkestein nooit voor altijd worden uitgesloten (Trouw, 2004, januari 31). De campagne werd gevoerd onder de leus „Europa. Maar er zijn wel grenzen gesteld”. Deze titel leidt tot de conclusie, dat de VVD toch kritisch was met betrekking tot de Europese Unie. Binnen de partij waren tijdens de campagne geschillen boven water gekomen. De staatssecretaris Anette Nijs had Minister Maria van der Hoeven als Politieke-spelletjes-speler betiteld, wat tot verdeeldheid in de coalitie leidde (Hippe, 2005: 18). Zowel premier J.P. Balkenende als VVD-leider Gerrit Zalm dwongen haar, om excuses aan Maria van der Hoeven aan te bieden; aan haar aftreden als staatssecretaris veranderde dit niets. Een tweede verdeeldheid was een uiting van oud-partijleider Hans Dijkstal, waar hij de mogelijke invoering van een systeem met vignetten⁸ door minister Rita Verdonk met de Jodenster vergeleek (Hippe, 2005). Dit raakte Verdonk zeer en ze drong erop aan, dat hij zijn uitspraak zou terugnemen. Ze legden het conflict bij, maar toch bleef de indruk bij Verdonk bestaan, dat er te weinig steun was binnen de partij. Vooral omdat Verdonk al eerder in botsing was gekomen met andere partijgenoten en oud-minister Jan Pronk van de PvdA (Hippe, 2005: 72).

GroenLinks onder lijstaanvoerder Kathalijne Buitenweg bleef tijdens de verkiezingscampagne met het programma “Eigenwijs Europees” haar milieuvriendelijke standpunt trouw en bracht onderwerpen als de Waddenzee (trefwoord: Gasboringen) ter sprake. Onder de leus „laat Europa niet rechts liggen” richtte zich de campagne

⁸ „Minister Verdonk was gecharmeerd geraakt van een vignettenmethode die is bedacht door de Stichting voor Economisch Onderzoek: een serie 'typen', elk afzonderlijk samengesteld uit een achttal eigenschappen (eetgewoonten, hoofddoek, mening over euthanasie etc.). Uit deze vignetten moest een panel van deskundigen een rangorde construeren met het doel het integratieproces van de collectiviteit buitenlanders te kunnen meten. Ook de bevolking zou worden ingeschakeld om over de criteria een oordeel te geven. „ (Trouw, 2004, juni 12)

tegen conservatieve opvattingen met betrekking tot Europa (Hippe, 2005:57). Vooraal de SP zat in het kruisvuur van GroenLinks. Daarmee koos GroenLinks een duidelijk stelling voor Europa. In 2004 nam GroenLinks ook deel aan de oprichting van de Europese Groene in Rome, die hun Europese fractie werd.

Tijdens haar campagne “een succesvol Europa” wilde zich D66 van andere partijen (vooral Europakritische partijen) onderscheiden en benadrukte haar pro-Europese positie. De partij mede door lijstaanvoerder Sophie in 't Veld sprak zich vooral positief uit over een mogelijk toetreding van Turkije, waarover in Nederland in deze periode veel verdeeldheid heerste. Binnen de partij heerste enige kritiek tegen de Irak-missie, maar D66 zat vanwege hun regeringscoalitie in één boot met het CDA, wie al plannen voorbereidde voor een verlenging van de militaire missie. Binnen de partij kwamen stemmen op, die een partijlijn bij de afstemming over de verlenging van de Irak-missie eiste (Hippe, 2005: 47). Op 22 juni werd deze verlenging van maximaal acht maanden van het kabinet goedgekeurd.

De ChristenUnie en de SGP gingen met de Europese parlementsverkiezingen samen met het manifest “Geloofwaardige keuzes. Manifest voor christelijke politiek in Europa” aan de start. Tijdens de voorbereidingen op de verkiezingen begonnen al problemen binnen beide partijen te groeien. Het ging daarbij om een bericht van Radio 1 Journaal in februari 2004 over de gedragscode van de Europarlementariërs betreffende hun onkostenvergoeding. De code hield in, dat de onkostenvergoedingen, die niet gebruikt werden, teruggestort zouden worden; voor alle ingehouden onkostenvergoedingen moest verantwoording worden afgelegd. Volgens Radio 1 hielden zich alle Nederlandse Europarlementariërs van PvdA, GroenLinks en SP aan deze code. De leden van de ChristenUnie en de SGP- zo zei Radio 1- beschouwden al sinds 1999 deze onkostenvergoeding als een deel van hun salaris, zonder verantwoording daarover te hebben afgelegd. Volgens Hans Blokland, lijstaanvoerder van de ChristenUnie was deze wijze van behandeling wel juist, vooral, omdat volgens hem de procedure al in 2000 aan de andere Nederlandse parlementariërs was gemeld en hij „namelijk meer onkosten had“ dan hij van het parlement vergoed kreeg (Hippe,2005: 36). Het bestuur van beide partijen besloot om een onafhankelijk onderzoek te starten,

maar concludeerde, dat er geen enkele reden was, om te twijfelen aan de integriteit van hun Europarlementariërs. Omdat bekend werd, dat de Europarlementariër Henk van Dam (ChristenUnie) gebruik maakte van een aanvullende pensioenregeling, wat ook in strijd met de gedragscode was, besloot de ChristenUnie om het onderzoek in te stellen. Omdat dit zonder afstemming met de SGP was gebeurd, was de SGP gepikeerd. Vooral omdat de partij van begin aan sceptisch tegenover het onderzoek stond. De samenvatting van het onderzoek zou nog voor de verkiezingen openbaar worden gemaakt. Dit gebeurde echter niet. Er was vanwege beschadiging van het partijimago een aantal stemmen voor het terugtreden van Blokland opgekomen, door het latere mandaat van Blokland bleef hij desondanks in ambt. De problemen van de SGP kwamen alleen door de deelname aan de verkiezingen zelf zoals al eerder in andere verkiezingsjaren. Voor veel gereformeerde kiezers was het afstaan van soevereiniteit aan Europa en de Europese Integratie over het algemeen een probleem. Volgens hen mocht Nederland daar niet aan mee doen, omdat ze voor deze soevereiniteit hard hadden gevochten (Hippe, 2005: 88). Vervolgens kwamen verschillende oproepen om niet te gaan stemmen met de verkiezingen. De partij zelf plaatste meerdere advertenties om wel te gaan stemmen. De partijcombinatie was samen wel meer een Europakritische partij, ondanks de contrahouding van de SGP.

De SP begon al in september met het ontwerpen van een verkiezingsprogramma. Op 28 februari 2004 werd de definitieve versie van „wie zwijgt, stemt toe!“ onder lijststaanvoerder Erik Meijer voorgesteld. Belangrijkste punt van het programma was het stopzetten van het overdragen van bevoegdheden van nationale staten aan Brussel. De SP stelde zich daarmee Europakritisch op. Een deel van de SP-campagne onderscheidde zich van de andere partijen door via de verkiezingssite van de SP gratis een SMS aan vrienden te kunnen sturen, om hen op te attenderen om op SP te gaan stemmen. Ook de deelname van de SP aan de landelijke demonstratie tegen de Irak-bezetting op 20 maart was een hoogtepunt voor begin van de verkiezingscampagne. (Hippe,2005:81)

De partij Europa Transparant was opgericht in april 2004 door Paul van Buitenen, wie in 1999 als ambtenaar van de Europese Commissie fraude en vriendjespolitiek binnen

de Europese Commissie aan het licht bracht. Het verkiezingsprogramma „A-politiek“ richtte zich vooral op de Europese problemen in de basis van Europa. De partij wilde zich inzetten voor betere controles en transparantie van het Europees bestuur, met als doel verspilling, fraude en corruptie te voorkomen. Europa Transparant kan niet echt als contra-Europese partij gezien worden, zij is meer een Europakritische partij.

De houding van de partijen was over het hele veld blijkbaar verdeeld. Er was geen echte samenhang tussen de politieke oriëntatie (rechts-midden-links) en de houding tegenover de EU. De partijen stonden met een meerderheid achter de EU en haar politiek. Zeker waren er van alle kanten ideeën voor verbetering maar er bleken weinig voorstellen voor een echte vernieuwing van de werkwijze van de EU.

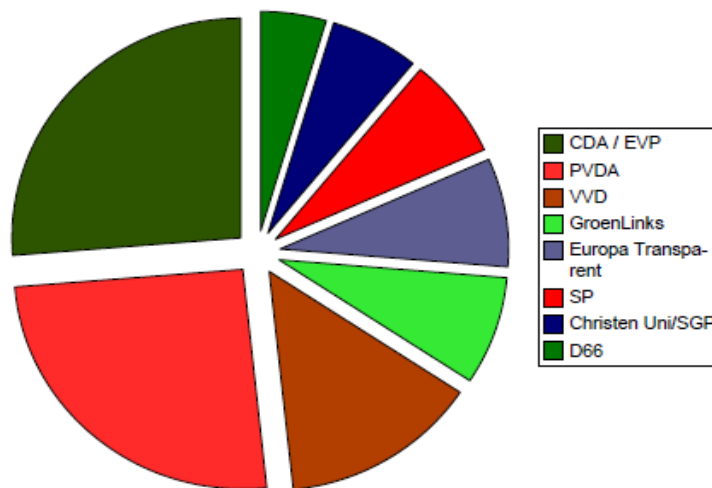
3.3. Verkiezingsuitslag en analyse

Zoals te zien in afbeelding 3.3. had het CDA met 24,4% de meeste stemmen en haalde ermee zeven zetels; in vergelijking met 1999 verloor de partij twee zetels. De PvdA kreeg met 23,6% van de stemmen ook zeven zetels en won daarmee een zetel vergeleken met 1999. De grote verliezers van de verkiezingen waren de VVD en GroenLinks. De VVD kreeg met 13,2% maar vier zetels en verloor er twee ten opzichte van 1999. GroenLinks verloor met 7,4% twee zetels en hield twee (van de vier). Ook D66 was een verliezer in deze verkiezingen; de partij hield met 4,2% een zetel over van de twee uit 1999. Het lijstverband ChristenUnie/SGP bleef met 5,9% alleen door de lijstcombinatie met het CDA op een zetel. De winnaars van de verkiezingen waren de Eurokritische partijen SP en Europa Transparant. Zij haalden allebei twee zetels; dus een zetel winst voor de SP en twee zetels voor de nieuwe partij van Paul van Buitenen.

Afbeelding 3.3.

Verkiezingen Europees Parlement 2004

Partij	Percentage
CDA / EVP	24,4
PVDA	23,6
VVD	13,2
GroenLinks	7,4
Europa Transparent	7,3
SP	7
Christen Uni/SGP	5,9
D66	4,2

(Source: Parlement & Politiek, Verkiezingen Europees Parlement 2004)

De opkomst bij deze verkiezingen was 39,2% en was daarmee bijna 10% meer dan in 1999. De oorzaak voor deze stijging is niet duidelijk uit te leggen. Deze stijging kan ook met een algemeen stijgend politiek interesse na het Fortuyn-jaar 2002 (Hippe, 2005: 15) en het naderend referendum te maken hebben.

Opvallend is dat het tijdperk voor elke verkiezingscampagne ruim korter was, dan bij de nationale verkiezingen. Dit ondersteunt het vermoeden, dat de verkiezingen voor het Europees Parlement een soort tweederangsverkiezingen voor Nederland zijn (de Beus, 2009). Hoewel elke partij met haar verkiezingsprogramma zijn betrokkenheid voor het thema Europese Unie duidelijk wilden maken, hebben sommige partijen door het

instrumentaliseren van binnenlandse politieke onderwerpen de echte focus van de verkiezingen verloren. De meeste Nederlanders wisten niet veel van de EU en de korte campagneperiode kon aan deze toestand niet echt wat veranderen. Vooral de onenigheden binnen de partijen zorgden voor een slecht beeld in het openbaar. Met betrekking tot het onderzoek van de Europese Commissie (Eurobarometer 61) in de lente van 2004 is het vertrouwen in politieke instellingen niet echt hoog, onenigheid en schandalen zijn zeker geen steun in het opbouwen van vertrouwen.

Van alle partijen hebben zich de Europakritische partijen blijkbaar het sterkste opgesteld in het bereiken van stemmen, omdat deze de enige winnaars van deze verkiezingen waren. EU Transparant zette in op het duidelijk maken van problemen van het Europees bestuur en wilde oplossingen bieden door scherpere controles. De SP maakte gebruik van haar oppositiepositie en probeerde door nieuwe media meer aandacht van mogelijke kiezers te krijgen. Zeker kan hier worden vastgesteld, dat tegenspraak altijd meer aandacht krijgt dan toespraak, maar de pro-Europese partijen hadden blijkbaar niet echt goede alternatieven geboden. Niettemin hielden de pro-Europese partijen de meerderheid in het Europees Parlement, zodat er geen grotere veranderingen waren te verwachten. De leidende partijen zoals het CDA en de PvdA moesten desondanks erover nadenken, wat de partij in het vervolg zou gaan veranderen, om de kiezer helemaal van Europa te overtuigen. Aangezien de Eurobarometer 61 zou meer informatie over de EU een eerste stap zijn.

Bovendien blijkt, dat de indruk van het buitenland over Nederland ook invloed had op de verkiezingen. Ten eerste was het al in 3.1. aangetoonde ontbreken van een Nederlandse Europa-visie en de onzekerheid van Nederland binnen het Europees beleid geen reden voor de Nederlandse burger, de campagne-inhouden van de regering echt serieus te nemen. Ten tweede kon Nederland (de regering) in deze periode niet echt een vooruitgang in het bereiken van Nederlandse doelen binnen het Europees beleid bereiken. Het laatste kan ook een reden voor het ontbreken van vertrouwen in de eigen regering zijn.

4. Het Nederlandse „Nee“: waar gaat het eigenlijk over? : Grondwetsreferendum 2005

4.1. Het politieke en maatschappelijke milieu in 2005 (verschil met 2004)

De tweede helft van 2004 stond inzake Europees beleid onder het teken van de Nederlandse EU-voorzitterschap. Nederlands wilde op vijf gebieden vooruitgang boeken: (1.) uitbreiding, (2.) duurzame versterking van de Europese economie en minder administratieve lasten, (3.) ruimte van vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid, (4.) toekomstige financiële en budgettaire structuur van den Unie en (5.) een slagvaardig, coherent en betrokken extern beleid (Pijpers, 2005: 80). Nederland kon er wel vooruitgaan verboeken, maar de besluiten hiervoor zouden eerst ruim na het referendum genomen worden.

De onderhandelingen voor een Europees grondwet werd door Nederland zoals in 3.1. al gezegd niet van begin aan gesteund. Tijdens de verhandelingen over de grondwetsinhouden moest Nederland ook verder verlies verwerken. Van de negen voor Nederland belangrijke eisen voor de grondwet werden maar vier eisen overgenomen (Boekestijn, 2005: 104). De afgestemde inhoud versterkte de rechten van de Europese raad en verzwakte de positie van de Europese Commissie. Daarmee steunde het voorstel meer het intergouvernementele model van de EU in plaats van het door Nederland geprefereerde supranationale model. Vooral verloor Nederland op lange termijn een vaste plaats in de Europese Commissie (Boekestijn, 2005: 104). Dit betekende een hard compromis voor de Nederlandse regering. Toch steunde zij het grondwetsvoorstel, omdat dit tenminste een mogelijkheid was de verdragen makkelijker te maken (Pastoors, 2005b: 88). Zo kwam het grondwetsvoorstel naar Nederland.

De nationale voorstanders van het referendum hoopten in 2003 nog dat het referendum gelijktijd met de Europese verkiezingen kon plaatsvinden om zo de

opkomst voor de verkiezingen te verhogen. Dit plan strandde als de Europese top van regeringsleiders in december 2003 over het grondwettelijk verdrag mislukte (Hippe, 2005: 15). Het referendum werd dus tot 1 juni 2005 uitgesteld. De partijen CDA, ChristenUnie en SGP waren tegen het referendum, maar werden dan toch door de andere partijen overstemd. Het referendum zelf was sinds 1798 weer de eerste volksraadpleging in Nederland, maar ze was formeel niet bindend. Toch wilden de meeste partijen de wil van het volk respecteren en in kader van de uitslag voor of tegen het Europese grondwetsvoorstel gaan stemmen (Hippe, 2006: 14ff).

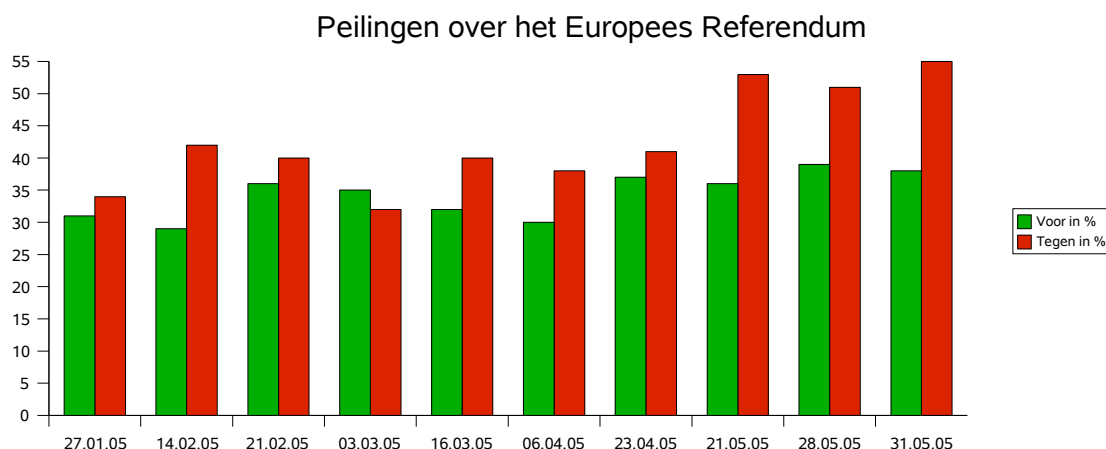
Voor het referendum werd een onafhankelijke referendumcommissie bijeengeroepen, welke onder andere verantwoordelijk was voor de organisatie, het verloop, de voorlichting over het grondwettelijk verdrag en het verdelen van de subsidies onder de deelnemende organisaties voor de referendumcampagne (Delille, 2007: 35). Voor de voorlichting had de commissie informatiepunten ingericht, welke de opdracht hadden de burger te informeren. Over de standpunten en de campagneactiviteiten gaat het verder in hoofdstuk 4.2.

Een ander thema was in november 2004 de moord op filmmaker Theo van Gogh⁹. De aanslag leidde „tot grote ontzetting in de samenleving en de politiek“ (Hippe, 2005: 19) en bracht nieuwe vaart in de in 2002 al gevoerde discussie over de veiligheid in Nederland. De Nederlandse opinie werd onderzocht door Eurobarometer 63.4 en heeft zich met betrekking tot vertrouwen in de verschillende instellingen EU, regering en partijen niet erg tegenover 2004 veranderd. Alleen de mening over het lidmaatschap is 11% gestegen. In lente 2005 vonden 77% van de Nederlanders het lidmaatschap een goede zaak (European Commission, 2005). De peilingen van de Hond over het „ja“ of „nee“ waren begin van het jaar nog verdeeld en wisselden tot 3 maart 2005 nog regelmatig tussen 30 en 40% voor nee of voor ja zo is te zien in afbeelding 4.1.. Vanaf 16 maart 2005 was er steeds een meerderheid tegen het grondwet. Vanaf 21 mei 2005 steeg de afstand tussen de „ja“'s en „nee“'s sterk aan en het zouden 53% voor nee stemmen tegenover 39% voor ja. Tot 31 mei 2005 stegen de verwachte tegenstemmen

⁹ Theo van Gogh had met zijn film „submission“ voor veel discussie in Nederland gezorgd. De film ging over islamische vrouwen welke hun misbruikservaringen mededeelden. Theo van Gogh kreeg meerdere bedreigingen met moord en werd op 2 november 2004 door een islamische fundamentalist vermoord.

tot 55% (38% voor ja).

Afbeelding 4.1.

(Source: de Hond 2005/www.peil.nl)

De mogelijke redenen voor deze ontwikkeling werd in 4.3. nader onderzocht.

4.2. De standpunten van de partijen en de referendums campagne

4.2.1. Standpunten

De standpunten van de partijen laten zich in twee kampen indelen: de „Ja“'s en de „Nee“'s. Aan de kant van de „Ja“'s stonden de partijen CDA, PvdA, VVD, D66 en GroenLinks. Aan de kant van de „Nee“'s stonden de partijen LPF, SP, ChristenUnie, Groep Wilders (later PVV) en de SGP (Parlement & politiek, n.d.: Referendum Europese grondwet) .

Het CDA waardeerde vooral de waarden van de EU en het versterken van zowel de Europese Commissie als het Europees Parlement. Het laatste was ook voor de PvdA een belangrijk punt, want zo werd de EU daadkrachtiger op bijvoorbeeld het gebied van asielpolitiek. De partij benadrukte vooral het sociaal karakter van de EU. Kritisch daarentegen zag zij het bestaand blijvende vetorecht van de lidstaten inzake van de EU-begroting. Dit was ook een kritiekpunt van D66 welke vooral de fundamentele rechten in het grondwet belangrijk vonden. Bovendien waren zij nog voor een verdere uitbreiding van bevoegdheden van de EU om zo nog meer problemen op Europees

niveau te kunnen aanpakken. Tegenovergestelde van PvdA en D66 beoordeelde de VVD het vetorecht als positief. Uitzonderlijke steun door de partij ervoer het in de grondwet vastgezette principe van de vrije markteconomie, het principe van subsidiariteit en de gezamenlijke misdaadbestrijding. Ook de verbetering op het milieugebied werd positief door de partij opgevat. Deze ontwikkeling werd ook door GroenLinks verwelkomd. GroenLinks was vooral voor de invoer van volksreferenda over het algemeen en de bescherming van de grondrechten van de burgers door de grondwet. Tegenover een in de grondwet vastgezette Europese leger stonden ze echter kritisch (Lucardie, 2005: 105).

De „nee“-partijen waren met betrekking tot de Europese grondwet het met veel dingen eens en vormden zo meer een eenheid in het bestrijden van de grondwet (zie meer onder 4.2.3.). De partijen waarschuwden voor een Europese superstaat bij welke teveel soevereiniteit van Nederland naar de EU werd verschoven. De ChristenUnie en de SGP misten vooral een christelijke verwijst¹⁰ in de grondwetstekst. De SP zag in het grondwettelijke verdrag een mogelijkheid tot sociale en financiële uitbuiting van de lidstaten. Ook het van GroenLinks bekritiseerde Europese leger weersprak de positie van de SP. De LPF vond dat de grondwet de afstand tussen de EU en de burger zou vergroten. De Groep Wilders (later PVV) verzette zich inhoudelijk het meest tegen het grondwetvoorstel, omdat de groep alleen maar voor een economische samenwerking op Europees niveau was. Geert Wilders waarschuwde voor een toenemende islamisering door een mogelijk toetreden van Turkije en ook de aantal zetels in het parlement werd kritisch beschouwd. Een verder issue was de hoogte van het financiële aandeel van Nederland aan de EU, wat volgens Wilders niet in verhouding met het stemrecht stond. (Delille, 2007: 40)

4.2.2. de ja-campagne

De referendumcampagne van de ja-partijen kan ingedeeld worden in de campagne van de Nederlandse regering en de ministeries aan de ene kant en de eigen campagnes van de ja-partijen aan de andere kant. Binnen de campagneactiviteiten van de regering

¹⁰ Betekent de verwijst naar christelijke waarden in de grondwet

werd eerst een campagne gestart om de opkomst te verhogen en om de kiezer tot „ja“ te bewegen. De campagne startte op 25 april 2005, dus bijna een maand voor het referendum. Omdat de campagne niet succesvol was, werden er vanaf mei 2005 verdere acties gepland. Dit waren onder andere reclame-uitzendingen op televisie, een grondwetskrant, welke over het voorstel zal informeren en als laatst werden nog huis-aan-huis-folders uitgedeeld. De campagnes van de ja-partijen waren niet gezamenlijk gecoördineerd en begonnen ook meestal samen met de regeringscampagne, dus een maand voor het referendum. Iedereen had een eigen reclamespot, welke met uitzondering van de VVD-spot werd uitgezonden. De VVD had in zijn reclamespot een nee tegen de grondwet gelijk gezet met geweld, terreur en de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daardoor werd de uitzending van de spot verboden. Verder wierf ze zoals alle andere partijen middels folders en strooibilletten voor de grondwet in kader van hun standpunten. (Delille, 2007:45) De PvdA was vanwege hun meningsverschillen binnen de partij iets terughoudender met haar campagne. Naast een tv-spot met oud-minister Wim Kok en strooibilletten hield zij binnen publieke inrichtingen informatievergaderingen. GroenLinks voerde de campagne zoals een verkiezingscampagne: zij trok door het hele land, maakte tv-spots, deelde eigen gemaakte kranten en folders uit en hield vergaderingen. (Delille, 2007:45)

Over de wijze van campagne-uitvoering zaten alle ja-partijen op een lijn: ze gaven inhoudelijk informatie over het onderwerp op hoop van een positieve stem door de kiezer.

4.2.3. de nee-campagne

De meeste nee-campagnes begonnen al in januari 2005 en brachten daardoor de tegenstanders van de grondwet in een gunstige positie. De nee-partijen gebruikten zoals hun tegenstanders de media televisie, internet en folders/strooibilletten om de interesse van de kiezer te wekken. De SP had al in 2003 het „Comité Grondwet Nee“ gefundeerd en deze nam de meeste campagneactiviteiten over. Zij had ook een soort stemwijzer op internet gelanceerd, waarbij de kiezer door het beantwoorden van verschillende vragen zijn houding in deze kwestie kon uitzoeken. Inhoudelijk werd de grondwet tijdens de campagnes niet alleen te pas gebracht. Vooral voor het

grondwetsreferendum niet relevante thema's zoals het bijtreden van Turkije, de Euro, het stabiliteitspact en een toekomstige superstaat werd geïnstrumentaliseerd. De Groep Wilders deed vanaf mei een bustocht onder de naam „BustoerNEE“ door het land. Haar oogmerk lag vooral op het immigratiebeleid in plaats van de grondwet (Lucardie, 2005: 120). Door het „Nee“ tegen de grondwet op 25 mei 2005 in Frankrijk kregen de nee-campagnes in Nederland nog meer aandacht.

4.3. Uitslag en analyse

De uitslag viel ten opzichte van de gehouden peilingen niet echt verrassend uit. 61,6% van de Nederlanders stemden tegen het grondwetsvoorstel en 38,5% voor. De opkomst bij het referendum was 63,3% en daarmee behoorlijk hoger dan de opkomst van de Europese parlementsverkiezingen van 2004. (Parlement & Politiek, n.d.)

Ook al was de uitslag niet verrassend was het toch een teleurstelling voor de regeringspartijen, omdat hun actie op Europees niveau door het ondertekenen van de grondwet niet door de meerderheid van de burgers werd gesteund. Aan de andere kant was het misschien ook geluk voor de regering omdat zij zo een nieuwe mogelijkheid had om opnieuw de niet aangenomen wensen bij verdere onderhandelingen in te brengen.

Mogelijke redenen voor de uitslag zijn er veel; de regering deed in maart 2006 een onderzoek via de internetsite www.nederlandineuropa.nl om achter de motivatie van de kiezer te komen die tot het „nee“ leidde. Bij dit onderzoek deden ruim 100.000 mensen mee. Uit het onderzoek bleek, dat de kiezer wel positief tegenover de EU stond maar dat de veranderingen te snel zijn verlopen dat geldt met name vooral voor de uitbreiding. (Nicolai, 2006:11).

Bij beschouwing van de campagnes valt op, dat de nee-campagnes ruim eerder begonnen dan de ja-campagnes wat zeker een groot voordeel met betrekking tot beïnvloeding van de burger was. Aangezien de slechte kennis van de Nederlanders zoals in 3.1. en 4.1. beschreven was het voor de tegenpartijen van de grondwet makkelijk om het onderwerp „grondwet“ in eigenlijk niet relevante onderwerpen zoals

de uitbreiding, het bijtreden van Turkije of de Euro te veranderen. Dit blijkt ook uit het boven genoemde onderzoek van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zo is te vermoeden, dat de onwetende kiezer tot begin van de ja-campagne begin mei nog helemaal niet wist, wat eigenlijk in de grondwet stond. Het slechte resultaat hadden de ja-partijen daardoor gedeeltelijk zeker aan zich zelf te danken.

Volgens Dellile waren er ook planningsfouten/communicatiefouten van de kant van de regeringscampagne gemaakt. Zo waren er bijvoorbeeld niet genoeg grondwetskranten op bepaalde plekken en de medewerkers waren niet goed ingelicht. (Delille,2007:95) Een verdere vraag is ook, of de ja-partijen niet beter hadden kunnen samenwerken. Iedereen heeft een eigen campagne gevoerd met verschillende boodschappen. De nee-campagne bleek vanwege zijn bijna gelijke onderwerpen meer als eenheid gevormd. Met betrekking tot de uitslagen over de kennis van de Nederlanders over de EU hadden de inlichtingsacties mijn inziens ruim eerder moeten beginnen, tenminste gelijktijdig met de nee-campagnes om een voordeel van de tegenpartij te voorkomen. De vraag is of een eerder beginnende ja-campagne het resultaat van het referendum had verbeterd.

Voor de slechte cijfers met betrekking tot het vertrouwen in de politieke instellingen wijst op een vermoedelijke vertrouwenscrisis van de burger tegenover de politieke elite (van Kersbergen & Verbeek, 2006). De politieke elite had blijkbaar niet in de gaten, wat voor een beeld zich de burger van de EU en de grondwet had gemaakt (Garvert, 2005: 235).

Uiteindelijk was de regering bij de onderhandelingen van de grondwet in het inbrengen/doorzetten van de eigen wensen niet geslaagd. Zo is evenals te vermoeden, dat het „nee“ niet echt een „nee“ tegen de grondwet was maar een nee tegen de acties van de politieke elite. Voor Europa had het „nee“ van Nederland en Frankrijk tot gevolg, dat een grondwettelijk verdrag niet tot stand is gekomen. Dit heeft de nagestreefde vereenvoudiging van de verdragen weliswaar gestopt. Als gevolg van het onderzoek van de referendumuitslag kondigde de regering een uitgebreid debat in de Staten Generaal in verband met de burger en maatschappelijke organisaties aan. Dit debat bleef nog lang na deze uitspraak uit (Garvert, 2005: 235).

5. De verandering van opvatting van bijna alle partijen: de EU-Parlementsverkiezingen 2009

5.1. Inbedding van de verkiezing in het politieke en maatschappelijke milieu

Sinds 2005 waren er op Europees niveau twee grote veranderingen, die veel invloed hadden op de werkwijze van de Europese Unie. Ten eerste werd in 2007 de EU-uitbreiding naar het Oosten voortgezet. Voortaan hoorden ook Bulgarije en Roemenië bij de EU en dit betekende voor Nederland alweer zetelverlies in het Europese Parlement van 27 naar 25 zetels. De tweede, nog grotere verandering was het verdrag van Lissabon, dat in 2007 besloten werd en op 1 december 2009 eerst in werking zal gaan. Voor deze lange periode waren er onder andere de ratificeringprocessen verantwoordelijk in de enkele lidstaten. Vooral het „nee“ van Ierland tegen het verdrag bracht een vertraging in de gang van zaken. Ook weigerde de Poolse premier Lech het ondertekenen van het verdrag en koppelde zijn handtekening aan de ratificering van de andere Europese landen. Eerst na het tweede, -voor het verdrag positieve- referendum in Ierland zette ook hij zijn handtekening onder het ratificeringdocument. Het verdrag zelf nam inhoudelijk bijna geheel het grondwetvoorstel over, maar zou het EG-verdrag alleen maar veranderen en niet vervangen. Vanwege dit verschil, besloot de Nederlandse regering, om deze „verandering“ niet middels een referendum aan het volk voor te leggen. Het contract werd in 2008 van de Staten Generaal goedgekeurd. Met betrekking tot het Europees beleid in Nederland kreeg de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid na aanleiding van de referendumuitslag in 2005 een opdracht, om een onderzoek voor het toekomstige beleid van Nederland te starten. De zwarte punten uit het onderzoek waren, dat Nederland een actiever Europees beleid zal voeren en weer een voortrekkersrol in Europa zal innemen. Ook zou de regering zich

meer voor de legitimiteit in de EU inzetten (WRR, 2007:14ff). Met een echte visie voor Europa kon dit niet echt worden vergeleken. Welke politieke positie Nederland binnen de verdere politieke integratie in zou nemen werd niet uitgelegd. Deze taak bleef dus aan de regering over.

In Nederland waren er in 2006 wat veranderingen op het politieke veld gekomen. Vanwege de HirsiAli-Verdonk- affaire¹¹ en het vasthouden van het CDA en de VVD aan Minister Verdonk, verliet D66 het kabinet Balkenende II en bracht zo het kabinet vanwege het ontbreken van een meerderheid tot een val. Er werd een minderheidskabinet (Balkenende III) van CDA en VVD geformeerd welke tot de verkiezingen op 22 november 2006 als interim-kabinet zou fungeren. De uitslag van de verkiezingen betekende een flink verlies voor de VVD en het kwam neer op een grote coalitie (CDA en PvdA) met steun van één van de kleinere partijen. Op 22 februari 2007 was het vierde Kabinet Balkenende beëdigd en het bestond uit leden van het CDA, PvdA en de ChristenUnie. Nieuwkomer in 2006 was de Partij voor de Vrijheid (PVV), een Èèn-Man-partij, welke meteen negen zetels in de Tweede Kamer kreeg. Deze partij was (en is nog steeds) negatief tegenover de EU opgesteld. Ze waren tegen een verdere uitbreiding van de EU (vooral een toetreden van Turkije) en wilden de invloed van de EU over Nederland beperken. Belangrijke thema's in Nederland in de tijd voor en tijdens de Europese parlementsverkiezingen waren nog steeds de missie in Afghanistan, welke vanwege zijn verdeeldheid binnen het kabinet dan in 2010- dus na de hier bekeken periode- het kabinet Balkenende IV tot val zal brengen en de thema's veiligheid, immigratiebeleid (vooral door de PVV gesteund) en vanaf 2007 de financiële crisis. De Nederlandse opiniepeilingen over het lidmaatschap in de EU was ten opzichte van 2004 gestegen tot 72%. Het vertrouwen in de EU was evenals gestegen op 59%. Even slecht als in 2004 stond in 2009 het vertrouwen in de eigen regering. 56% van de Nederlanders hadden wel vertrouwen in de eigen regering en dit was vergeleken met 2004 tenminste een positieve tendens. Het vertrouwen in de politieke partijen was met 41% wel nog steeds slecht, maar een redelijke verbetering

¹¹ Eigen neologisme: Het Tweede Kamerlid Hirsi Ali is van Somalische afkomst en was in het verleden bij de inburgering zogenaamd niet helemaal waarheidsgetrouw met zijn gegevens. Dit greep Minister Verdonk (VVD) als motief aan, om Hirsi Ali het staatsburgerschap te laten ontnemen. Dit had een grote weerstand van de oppositie tot gevolg, welke een motie van afkeuring tegen Verdonk indienden. De motie ging niet door.

ten opzichte van 2004. Wat betreft de kennis van de Nederlanders over de werking van de EU zeiden 55% wel te begrijpen, hoe de Europese Unie in elkaar zit. Dit betekende bijna geen verandering ten opzichte van 2004. (European Commission, 2009)

De inhoudelijke vragen van de Eurobarometer 71 lieten zien, dat de economische crisis een van de belangrijke thema's binnen de EU was. Er waren helemaal geen vragen meer over de uitbreiding van de EU of een mogelijk toetreden van Turkije, alhoewel het nog steeds een thema voor de Nederlandse partijen was. In de Eurobarometer 70 in 2008 waren 44% van de Nederlanders van mening, dat de uitbreiding de EU heeft verzwakt.

5.2. Verkiezingscampagne en partijen

“Wie een deel van de Brusselse macht terug naar Nederland wil, heeft bij de Europese verkiezingen genoeg te kiezen. Alleen D66 blijft onvervalst pro-Europees.” (Lagas, 2008) Zo was de uitspraak van Lagas via de krant Trouw op 7 november 2008 over het aanbod bij de Europese parlementsverkiezingen in 2009. Dat dit niet helemaal de waarheid was, zullen de nu volgende standpunten van de partijen tijdens de verkiezingscampagnes in 2009 bewijzen. Net als in 3.2. werden alleen de partijen behandeld welke ook zetels in het Europese parlement kregen.

In het programma “kracht en ambitie” van het CDA werden vooral de voordelen van de EU voor Nederland duidelijk gemaakt. Het CDA koppelde de welvaart van de EU aan de welvaart van Nederland en maakte ook duidelijk, dat er ook zwakke punten waren, die gezamenlijk moeten worden aangepakt. Ook spraken ze over een verdere uitbreiding van de EU om zo de macht van de EU te vergroten en de positie van de EU tegenover andere economisch groeiende staten zoals Brazilië en Rusland sterk te houden (DNPP, 2009:CDA). Daarmee stelde de partij zich duidelijk, maar niet helemaal zonder kritiek achter de EU op.

Op 16 februari 2009 werd via de media bekend dat de PVV mee zou doen aan de Europese verkiezingen op 4 juni. De speerpunten van het verkiezingsprogramma waren het tegenhouden van supranationaliteit, het stopzetten van financiële middelen

voor de EU, het stopzetten van een islamisering binnen Nederland en Europa, een „nee“ tegen het toetreden van Turkije, een verdere uitbreiding van de EU en het verdrag van Lissabon. De PVV was voor de economische samenwerking op Europees niveau. (DNPP, 2009) Met zijn programma-inhoud laat zich de PVV als Eurokritische tot contra-Europese partij declareren.

De PvdA stelde zich inhoudelijk wel kritisch tegenover de EU op. De partij gaf toe dat er fouten zijn gemaakt, maar dat er in tijden van de crisis wel een samenwerking noodzakelijk was. De PvdA stond voor meer transparantie voor de burger en een nieuwe socialer aanpak van de problemen (DNPP, 2009:PvdA).

Hans van Baalen was in oktober 2008 de eerste bekend gemaakte lijsttrekker van de VVD in Nederland en begon al vroeg met een persoonlijke campagne via de media. „Het programma voor een werkend Europa heeft een positieve grondslag, maar blijft kritisch over Europa. De VVD kiest voor een krachtig Europa van kerntaken“(VVD,2009). Binnen het programma werd vooral rekening gehouden met de uitslag van het referendum en de mening van de Nederlanders over de EU. Een toetreden van Turkije zag de VVD tijdens de verkiezingscampagne nog steeds niet zitten. Ook de uitbreiding van de EU over het algemeen stonden ze nog kritischer dan in 2004 (Elsevier, 2009, april 14) tegenover. Daarmee maakte ook de VVD deel uit van de Europakritische partijen.

D66 ging ook in 2009 weer met Sophie in 't Veld als lijstaanvoerder aan de start. Inhoudelijk waarschuwde D66 voor een terugvallen „in oude patronen van nationalisme, protectionisme, korte termijn denken en machtsvertoon“ gewekt door de wereldcrisis (DNPP,2009: verkiezingsprogramma D66). Volgens D66 was het noodzakelijk om nog positiever en sterker in Europa te gaan samenwerken. Daardoor perkte de partij zich duidelijk af van de Eurokritische en contra-Europese partijen.

GroenLinks onder lijstaanvoerder Judith Sargentini ging met het verkiezingsprogramma „Nieuwe Energie voor Europa“ aan de slag. Dit programma was zoals verwacht redelijk groen en had als speerpunten het klimaat, duurzame energie en duurzaamheid op vele andere gebieden. GroenLinks toonde zich wel iets Eurokritisch maar Sargentini zei ook tegen de Volkskrant „Thema's als klimaatverandering en eerlijke handel moet je

supranationaal aanpakken.” (Dirks, 2009, 9 februari). Tijdens de verkiezingscampagne grensde GroenLinks zich vooral af van het door de PVV benadrukte nationalisme en noemde Wilders een “charlatan” (Trouw, 2009, maart 9).

In 2009 ging de SP zoals in 2004 met een heel kritisch verkiezingsprogramma mee aan de slag. In hun programma “een beter Europa begint in Nederland” bekritiseerden ze vooral die partijen, die in 2008 voor het verdrag van Lissabon hebben gestemd en zagen dit als een gebrek aan respect tegenover de burger, die in 2005 nee tegen de grondwet had gestemd. Vooral het CDA, de PvdA en de ChristenUnie werden in het programma als boosdoener op het gebied niet gegeven tweede referendum benoemd. (DNPP, 2009) Door deze uitspraak bracht de partij zich in een duidelijke oppositie. Het programma zelf bracht niet echt nieuwe punten ten opzichte het programma in 2004, inzake toetreding Turkije wezen ze dit voor verdere 5 jaar af (Trouw, 2009, februari 23). De SP bleef in 2009 een Eurokritische partij.

ChristenUnie en SGP gingen zoals in 2004 met een lijstverbinding en het verkiezingsprogramma „Samenwerking JA- Superstaat Nee“ mee aan de slag. De hoofdpunten in het programma waren „vrede“, „welvaart“ en „stabiliteit“ als belangrijke punten voor Europa. Samenwerking zal alleen daar plaatsvinden, waar Nederland alleen niet verder komt, dus ging het voor beide partijen om een beperking van Europese taken. Inhoudelijk stonden de partijen nog steeds kritisch tegenover de EU en waren daardoor Europakritisch. Binnen het lijstverband waren er na de verkiezingen fricties ontstaan over het aansluiten bij een Europees fractie en daarom was de fractie na de verkiezingen uiteen gegaan (Provinciale Zeeuwse Courant, 2009, juni 23).

5.3. Verkiezingsuitslag en analyse

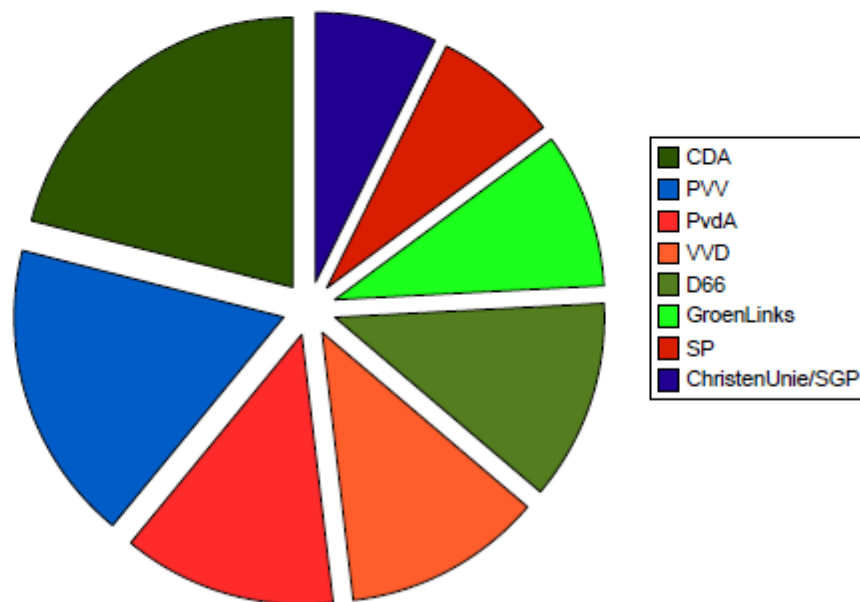
Zo te zien in het verkiezingsuitslag afbeelding 5.1. haalde het CDA ook in 2009 de meeste stemmen met 20%, maar verloor met 5 zetels ten opzichte van 2 zetels in 2004. Een groot verlies moest de PvdA verwerken: de partij haalde maar 12 % van de stemmen en 3 zetels, verloor dus 4 zetels ten opzichte van 2004. Grote winnaar van de verkiezingen was de PVV die met 17% van de stemmen tweede partij werd en 4 zetels

kreeg. Na het in kracht treden van het verdrag van Lissabon kreeg Nederland een parlementzetel erbij, deze werd later ook de PVV toegewezen. De VVD verloor met 11,4% ten opzichte van 2004 een zetel en hield 3 zetels over. Zowel D66 en GroenLinks konden met 11,3%, 8,8% en drie zetels in deze verkiezing ten opzichte van 2004 een zetel winst genereren. De SP had met 7,3% en 2 zetels geen grote verandering ten opzichte van 2004. Het lijstverband ChristenUnie/SGP haalde met 6,8 % twee zetels, welke na het uiteengaan van de fractie gedeeld werd (zie 5.2. ChristenUnie/SGP). (voor de verkiezingsuitslag zie ook annex 4.1.) De opkomst bij deze verkiezingen was 36,7% en was daarmee iets slechter dan in 2004 (39,2%).(Parlement & Politiek, n.d.)

Afbeelding 5.1.

Verkiezingen Europees Parlement 2009

Partij	Percentage
CDA	20
PVV	17
PvdA	12
VVD	11,4
D66	11,3
GroenLinks	8,8
SP	7,3
ChristenUnie/SGP	6,8

(Source: Parlement & Politiek, Verkiezingen Europees Parlement 2009)

De uitslag was een weergave van de polarisatie tussen pro- en contra Europese partijen. Zowel de Eurokritische partij PVV won in de verkiezing net als D66, die zich van begin aan heel pro-Europees opstelde. De partijen die zich ten opzichte van 2004 iets Europakritischer hadden opgesteld zoals CDA en PvdA verloren flink aan zetels. Blijkbaar was de koerswisseling van de partijen niet geloofwaardig genoeg voor de kiezer. Ook mogelijk is een antiselectie door de kiezer van de regeringspartijen als uitdrukking van ontevredenheid over de regering. Verrassend bij de uitslag is dat de SP

er geen zetels bij kreeg maar dit was vermoedelijk ook te danken aan de PVV die als nieuwe partij tegen Europa beter door kon dringen dan de SP. Ook had de SP tijdens de verkiezingscampagne duidelijk gemaakt niet contra Europa te zijn zoals de PVV, maar toch wel kritisch. Hoewel de PVV met 4 zetels van de 736 zetels in totaal (na Lissabon 751) niet echt invloed had op de Europese politiek, was het toch een teken voor de Nederlandse regering om meer rekening te houden met de wensen van de bevolking met betrekking tot EU-thema's. Voor het Europese buitenland was het zeker geen goed teken voor de toekomstige samenwerking met Nederland. Ook al waren de bondsgenoten "schrille tonen" (Boekstijn, 2005: 93) van Nederland al gewent, moesten zij zich afvragen wat het zou betekenen, als twee contra-Europese partijen (LPF in 2002 op nationaal niveau en PVV in 2009 nu op Europees niveau) binnen tien jaren door de Nederlandse burger worden gekozen. De meningen over het EU-lidmaatschap van Nederland in de EU waren nog steeds positief zodat aan een uittreden van Nederland niet te denken viel. Desniettemin moest de burger meer worden geïntegreerd in de belangen van de EU. Het is wel duidelijk, dat de partijen door hun meestal kritische houding ten opzichte van de EU probeerden rekening te houden met de referendumuitslag. Het nog steeds lage vertrouwen van de Nederlanders in de partijen heeft al een verbetering opgeleverd, maar heeft nog meer acties nodig om de vertrouwensstijging in de partijen te verhogen.

6. Conclusie

Om na het bekijken van de algemene stromingen over de jaren en het beschouwen van de hoofdevenementen tijdens de bekeken periode, zoals de Europese parlementsverkiezingen 2004, het grondwetsreferendum in 2005 en de Europese parlementsverkiezingen 2009, is terugkomen tot de hoofdvraag noodzakelijk. „*Welke politieke en maatschappelijke tendensen zijn er ten opzichte van de EU in Nederland*

in de periode 2003 tot en met 2009 en hoe kunnen deze tendensen worden verklaard?”

De maatschappelijke tendensen zijn bij het samen nemen van enkele analyses in het begin heel moeilijk te bevatten. In het kader van de opiniepeilingen van de Eurobarometer zijn er eigenlijk geen grote veranderingen op te merken wat betreft de houding van de Nederlanders tegenover de EU. Meer dan 70% van de Nederlandse burgers vinden het lidmaatschap van Nederland binnen de EU over de hele periode een goede zaak en dit ligt boven het gemiddelde van de andere EU-lidstaten. Dit geeft op het eerste moment een hele positieve houding zonder tendensen weer.

Bij het nader bekijken van de verkiezingen en het referendum werd snel duidelijk, dat de houding van de kiezer niet helemaal positief kan zijn. De winst van de Eurokritische partijen in 2004 laat zien, dat de kiezer niet helemaal eens was met de Europese politiek. Toch bleven er nog meer dan genoeg zetels voor de pro-Europese partijen om tot geen gevolgen voor de Europese politiek te komen. Het referendum in 2005 kan als een soort aardbeving in de Europese politiek van Nederland beschreven worden. Ruim meer dan de helft van de Nederlanders uitte zich tegen de Europese activiteit „grondwet“ en stelden zich zo tegen de activiteiten van de eigen regering. Dit zette de verdere ontwikkelingen op Europees niveau even voor een tijdje stop. Door het verdrag van Lissabon konden de ontwikkelingen dan verder gaan.

In 2009 was de flinke winst van de PVV tot de tweede partij in Nederland, een duidelijk teken tegen de Nederlandse Europapolitiek. Door deze ontwikkelingen is er in de periode van 2003 tot en met 2009 wel stijgende kritiek tot de Europapolitiek meetbaar. De redenen daarvoor zijn verschillend. Een reden is het sterke ontbreken van EU-kennis binnen de Nederlandse bevolking, zoals in elke bekeken peilingen zichtbaar. Hiervoor verantwoordelijk is een tekort aan inlichting en transparantie door de overheid. Ingelichte burgers hadden naar mijn inziens bijvoorbeeld nooit het grondwetsvoorstel in 2005 met een toetreden van Turkije in verband gebracht. Toch bleken de tijdens de referendumcampagnes gebruikte onderwerpen van de tegenstanders wel belangrijk voor de burger. Dit leidt tot conclusie, dat de regeringen (dus ook in het verleden) tot dit moment niet genoeg rekening hadden gehouden met

de houding/ wil van de Nederlandse bevolking.

De ontwikkelingen in het politieke integratieproces laat zien, dat Nederland zich tegenover de andere Europese landen met zijn ideeën niet kon doorzetten. Dit is de wel geïnformeerde kiezer zeker niet ontgaan. Ook een gebrek aan visie is sinds eind van de jaren negentig niet echt door de regering weggenomen. Er ontbreekt nog steeds een constant Europabeleid waar aan Nederland zich kan vasthouden.

Een verdere mogelijke reden voor de stijgende kritiek kan ook de in 4.3. genoemde vertrouwenscrisis zijn (welke onder andere gegrond kan zijn door het boven genoemde niet rekening houden met de wil van het volk, maar dit vermoeden zal voor deze analyse even te ver gaan), zodat niet van een toenemende per se Europakritische houding kan worden uitgegaan maar van een politiekkritische houding. De opkomst bij de Europese parlementsverkiezingen was in beide jaren even slecht zodat er ook van een desinteresse van de burger moet worden uitgegaan.

Bij het bekijken van de inzet van de partijen tijdens de verkiezingscampagnes wordt snel duidelijk, dat er niet zo veel energie aan werd besteed zoals in nationale verkiezingen. Dit leidt tot de conclusie, dat de Europese parlementsverkiezingen voor de partijen een soort tweederangs-verkiezingen zijn. De vraag is dan: waarom zal de kiezer denken, dat de verkiezingen voor Nederland belangrijk zijn als het de partijen blijkbaar niet belangrijk genoeg vinden?

Bij het bekijken van de politieke tendensen in Nederland zijn er wel heel duidelijke koerswendingen van de politieke partijen zichtbaar. Van de in 2004 nog duidelijk pro-Europese partijen blijft in 2009 alleen maar D66 over. Deze verandering hangt zeker samen met de uitslag van het grondwetsreferendum in 2005. De meeste pro-grondwet-partijen hadden hun programma's met de referendumuitslag verlinkt, dit betekent, dat ze meestal in het kader van het verkiezingsprogramma benadrukten, de boodschap van de kiezer te hebben begrepen. Hoe geloofwaardig deze uitspraken van de regeringspartijen na de ratificering van het verdrag van Lissabon, zonder overleg door een tweede referendum voor de kiezer waren, bleef dus aan de kiezer over. Zeker is, dat de partijen zich over de jaren aan de houding van de kiezer hebben aangepast. Hoe zich deze ontwikkeling en de vastgestelde tendensen met het toenemen van

crisissen zoals de kredietcrisis en de Eurocrisis tot heden voorzetten blijft af wachten.

Reference List

Balster, M. (2009). *Op campagne met een rode fietskaravaan*. Retrieved July 5, 2012 from <http://www.denhaag.pvda.nl/nieuwsbericht/2321>

Becker, M.(2006). Europese regels en de Nederlandse burger. Enkele pijnpunten. In Wils, J.P. (Ed.), *Na het referendum over Europa: een weg uit de impasse* (pp.169-183). Budel:Uitgeverij DAMON

Becker, M.& Klop, K. (2006). Hoera voor het referendum, maar hoe nu verder?. In Wils, J.P. (Ed.), *Na het referendum over Europa: een weg uit de impasse* (pp.9-22). Budel:Uitgeverij DAMON

Becker, M, Klop, K.& van Stokkom, B.(2006). Een weg uit de impasse. In Wils, J.P. (Ed.), *Na het referendum over Europa: een weg uit de impasse* (pp.223-233). Budel:Uitgeverij DAMON

Boekenstijn, A.-J. (2005). Quo vadis?Niederländische Europapolitik im ersten Jahrhundert des neuen Jahrtausends. In. Zentrum für Niederlande-Studien (Ed.): *Jahrbuch 2004*. (pp. 93-108). Münster:Aschendorff Verlag

CDA (2004). *Voor een eigen plek in Europa* [Motion picture]. From <http://www.youtube.com/watch?v=siYT1lb3Z6o>

CDA (2008). *CDA-Partijagenda*. Retrieved July 5, 2012, from http://www.cda.nl/Actueel/Agenda/Europa/2008/11/45/CDA_Partijcongres.aspx

CDA (2009). *CDA-Partijagenda*. Retrieved July 5, 2012, from http://www.cda.nl/Actueel/Agenda/Europa/2009/6/23/_Laatste_dag_campagneactiviteiten_verspreid_over_het_land.aspx

De Beus, J. & Pennings, P. (2004). Europeanisering van de Nederlandse Politiek [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2004*. from <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jb04/debeus.pdf>

De Beus,J. & Mak, J.(2009). *De kwestie Europa- Hoe de EU tot de Nederlandse politiek doordringt*. Amsterdam University Press

Decker, P. (2004). Politisches Engagement und Politikverdrossenheit in den Niederlanden. In.Zentrum für Niederlande-Studien (Ed.). *Jahrbuch 2003*. (pp. 91-103). Münster: Aschendorff Verlag

De Hond, M. (2005). *Peilingen over het Europees Referendum*. Retrieved July 6, 2012 from <http://www.peil.nl/>

Dirks, B. (2009, 9 februari). *Voor een schonere lucht moet je in Brussel zijn*. De Volkskrant

Delille, S. (2007). *Das „Nee“ der Niederlande zum Europäischen Verfassungsvertrag. Eine Analyse des politischen Diskurses um das Referendum im Juni 2005*. Münster:WWU

DNPP (2009). *Programma's en kandidatenlijsten Europese verkiezingen 2009*. Retrieved July 5, 2012 from <http://www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/eu-p/europeseverkiezingen2009/index>

Elsevier (2009, april 14). *VVD: Voorlopig geen nieuwe EU-landen erbij*.

Europa Nu (2005, June 1). *Referendum over EU-grondwet in Nederland*. Retrieved July 5, 2012, from http://www.europa-nu.nl/id/vgvqpqnqs5qbn/referendum_over_eu_grondwet_in_nederland

Europa Nu (n.d.). *Nederland en Europa*. Retrieved July 5, 2012 from http://www.europa-nu.nl/id/vh72ma0flbwg/nederland_en_europa

Europa Nu (n.d.). *Nederland over Europa*. Retrieved July 5, 2012 from http://www.europa-nu.nl/id/vh93qqnk8atd/nederland_over_europa

European Commission (2003). Eurobarometer 60.1- Autumn 2003. National Report The Netherlands.

European Commission (2004). Eurobarometer 61- Spring 2004. National Report The Netherlands

European Commission (2005). Eurobarometer 63.4- Spring 2005. National Report The Netherlands

European Commission (2006). Eurobarometer 65- Spring 2006. National Report The Netherlands

European Commission (2007). Eurobarometer 67- Spring 2007. National Report The Netherlands

European Commission (2008). Eurobarometer 69- Spring 2008. National Report The Netherlands

European Commission (2008). Eurobarometer 70- Autumn 2008. National Report The Netherlands

European Commission (2009). Eurobarometer 71- Spring 2009. National Report The Netherlands

Garvert, K. (2007). Die Niederlande im europäischen Integrationsprozess. In: Wilp, M. (Ed.), *Nachbar Niederlande-Eine landeskundliche Einführung*. (pp.207- 238). Münster: Aschendorff Verlag

Hippe,J., Lucardie,P. & Voerman, G. (2003). Kroniek 2002- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004 [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2002*

Hippe,J., Lucardie,P. & Voerman, G. (2004). Kroniek 2003- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004 [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2003*

Hippe, J., Kroeze, R., Lucardie, P. & Voerman, G. (2005). Kroniek 2004- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004 [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2004*

Hippe, J., Kroeze, R., Lucardie, P., Van de Walle, N. & Voerman, G. (2006). Kroniek 2005- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005 [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2005*

Holtz-Bacha, C. (2005). *Europawahl 2004- Die Massenmedien im Europawahlkampf*. VS-Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden

Kersten, A. (2005). Joseph Luns und die niederländische Europapolitik 1956-1971. In: Zentrum für Niederlande-Studien (Ed.): *Jahrbuch 2004*. (pp. 31-46). Münster: Aschendorff Verlag

Lagas, T. & Zandbergen, K. (2008, november 7). *Keus genoeg voor eurosceptici*. Trouw

Lucardie, P. (2005). De campagne: David tegen Goliath? In: Aarts, K. & van der Kolk, H. (e.d.). *Nederlanders en Europa*. (pp. 104-122). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker

Lucardie, P., Bredewold, M., Voerman, G. & van de Walle, N. (2007). Kroniek 2006- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006 [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2006*

Lucardie, P. & Voerman, G. (2008). Kroniek 2007- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2007 [Electronic Version]. *DNPP yearbook 2007*

Montesquieu Instituut (2009). *Europese verkiezingsmanifestatie in Baarle Nassau*. Retrieved July 5, 2009 from <http://www.montesquieu-instituut.nl/9353000/1/j9vvhfxcd6p0lcl/vi4vbgba7cwr?ctx=vhlc18kshsiu&v=1&tab=1>

Mudde, C. & Kopecky, P. (2005). Eurosceptis: een conceptualisatie. In: Vollaard, H. (Ed.), *Eurosceptis in Nederland* (pp. 15-21). Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV

Nicolai, A. (2006). *Nederland Europa- van droom naar daad*. Ministerie van Buitenlandse Zaken

Parlement & Politiek (n.d.). Fracties in het Europees Parlement. From <http://www.parlement.com/9353000/1/j9vvhy5i95k8zxl/vh8hd4vf30>

Parlement & Politiek (n.d.). Verkiezingen Europees Parlement 2004. Retrieved July 5, 2012 from <http://www.parlement.com/9353000/1/j9vvhy5i95k8zxl/vhnnmt7k0hz>

Parlement & Politiek (n.d.). Referendum Europese grondwet. Retrieved July 5, 2012 from <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/gzgic52z>

Parlement & Politiek (n.d.). Verkiezingen en zetelverdeling Europees Parlement 2009. Retrieved July 5, 2012 from <http://www.parlement.com/9353000/1/j9vvhy5i95k8zxl/vid0k64e3io>

Pastoors, S. (2005a). *Anpassung um jeden Preis?-Die europapolitischen Strategien der Niederlande in den Neunziger Jahren*. Münster: Waxmann Verlag

Pastoors, S. (2005b). Der Wandel der europapolitischen Konzeptionen der Niederlande in den

neunziger Jahren. In: Zentrum für Niederlande-Studien (Ed.): *Jahrbuch 2004*. (pp. 81-92). Münster:Aschendorff Verlag

Petter, I. & Griffiths, R. (2005). Gekke Henkie in Europa? In Vollaard, H. (Ed.), *Eurosceptsis in Nederland* (pp. 45-69). Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV

Pijpers, A. (2005). *Europese politiek in Nederlands vaarwater*. Assen: Koninklijke Van Gorcum

Provinciale Zeeuwse Courant (2009, juni 23). *Breuk SGP en ChristenUnie*.

Trouw (2004, januari 31). *VVD'er Van Baalen: 'Turkije niet voor altijd uitsluiten van de EU'*

Trouw (2004, juni 12). *Dijkstal en het Verdonk-vignet*

Trouw (2009, februari 23). *Dennis de Jong nieuwe SP-lijsttrekker in Europa*.

Trouw (2009, maart 9). *GroenLinks trekt ook in Europa ten strijde tegen Wilders*.

Van der Harst, J. (2005). Von der Vorhersehbarkeit zur Unsicherheit. Über die Veränderungen in der niederländischen Europapolitik der Nachkriegszeit. In: Zentrum für Niederlande-Studien (Ed.): *Jahrbuch 2004*. (pp. 17-30). Münster:Aschendorff Verlag

Van Kersbergen, K. & Verbeek, B. (2006). Politieke elites en Europese integratie. Het probleem van gevestigde belangen. In Wils, J.P. (Ed.), *Na het referendum over Europa: een weg uit de impasse* (pp.153-168). Budel:Uitgeverij DAMON

Van Middelkoop, E., Dijkstal, H. & van Bommel, H. (2005). Een kijkje in de eurosceptische keuken. In Vollaard, H. (Ed.), *Eurosceptsis in Nederland* (pp. 177-190). Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV

Van Tongeren, P. (2006). Europese politiek:het gesprek over rechtvaardigheid. In Wils, J.P. (Ed.), *Na het referendum over Europa: een weg uit de impasse* (pp.79-91). Budel:Uitgeverij DAMON

Voerman, G. (2009). Partijformaties op Europees Niveau- Van federaties naar Europartijen. In *Jaarboek 2007* Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 2009, 191-221.

Vollaard, H. & Boer, B. (2005). Eurosceptsis: ideologie of strategie?In Vollaard, H. (Ed.), *Eurosceptsis in Nederland* (pp. 9-14). Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV

VVD (2009). VVD EP-verkiezingsprogramma 2009-2014 vastgesteld. Retrieved July 5, 2012 from http://www.vvdschagen.nl/nw-23686-7-152506/nieuws/vvd_ep-verkiezingsprogramma_2009-2014_vastgesteld.html

WRR (2007). *Europa in Nederland*. Amsterdam University Press